

▲
Kaart van Zeeland in 1625. Het meest westelijke eiland is Walcheren.

Kopergravure van Joannes Janssonius, *Zeelandia Comitatus* (Amsterdam ca. 1625-1654).

Bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam.

Religieuze co-existentie en de publieke kerk

Walcheren en Staats-Vlaanderen, 1602-1630¹

MICHAL BAUWENS

Religious Co-Existence and the Public Church: Walcheren and Flanders of the States, 1602-1630

During the past decades, the study of religious tolerance has shifted from its earlier focus on philosophical and legislative sources to a focus on daily practice, making use of detailed case studies. This article partly traces this historiographical shift by focusing on a locality in Zeeland. Although the Dutch Republic was renowned for its tolerance, Zeeland somehow was neglected in the historiography on religious tolerance. Whereas many studies have neglected the role of ecclesiastical organizations – or assumed that they played only a negative role in the space for religious co-existence – this article argues that these organizations in fact played a crucial role. For this reason, I have chosen to investigate the ‘classis Walcheren’ (the ecclesiastical assembly responsible for the region Walcheren and the Flanders of the States) during the first thirty years of the seventeenth century. This institution, which brought together all the reformed preachers of the region, had a strong influence on the churches, but also on society as a whole. Asking what exactly the ambitions and function of the classis and the reformed churches were, allows their impact on religious co-existence to be understood.

Religieuze tolerantie is lang beschouwd als een uniek kenmerk van de Westerse beschaving. Europese historici hebben dit fenomeen dan ook gretig onderzocht en beschreven.² De Vrede van Augsburg van 1555 met de regeling *cuius regio, eius religio* (wiens gebied, diens geloof; de machthebber bepaalt welke godsdienst zijn onderdanen belijden) beëindigde de officiële religieuze eenheid van het Heilig Roomse Rijk.³ In het historisch onderzoek heeft vooral Frankrijk, met de laat zestiende-eeuwse gebeurtenissen rond de Bartholomeüsnacht (1572) en het Edict van Nantes (1598), veel aandacht gekregen.⁴ De Republiek der Zeven Provinciën, waar met de Unie van Holland en Zeeland (1575) en later de Unie van Utrecht (1579) gewetensvrijheid wettelijk werd vastgelegd, is daarnaast een veelbesproken

casus.⁵ De tolerantie van de Nederlanders werd beschreven en geprezen in de vroegste nationale geschiedschrijving, de remonstrantse en later de liberaal-protestantse geschiedschrijving versterkten het beeld van de Noordelijke Nederlanden als tolerante natie. Dat zelfbeeld is volgens Benjamin Kaplan ook in de historiografie van de twintigste eeuw terug te vinden.⁶ Dat het idee van ‘de Nederlandse tolerantie’ tot vrij recent vanzelfsprekend is gebleven komt vooral door het ontbreken van diepgaand onderzoek naar de dagelijkse praktijk.⁷

De dagelijkse praktijk heeft pas in de laatste decennia van de twintigste eeuw aandacht gekregen. Werden eerder vooral polemische geschriften en wetgeving gebruikt als bronnen voor het meten van gradaties in tolerantie, sindsdien hebben verschillende historici lokale cases gedetailleerd onderzocht om de concrete motieven en gevolgen van tolerantie in de sociale praktijk te begrijpen. Deze methode leverde kennis op van praktijken die meerdere vormen van religieuze co-existentie mogelijk maakten. Tolerantie kan daardoor in de context van zijn tijd worden bestudeerd. In het vroegmoderne Europa had tolerantie weinig met de huidige, liberale invulling van het begrip te maken, het ging veeleer over het verdragen van iets dat men als gevaarlijk beschouwde.⁸ Volgens Jesse Spohnholz is de vroegmoderne tolerantie daarom niet het tegenovergestelde van intolerantie, maar het minst verstorende gevolg ervan.⁹ Door de vroegmoderne praktijken die religieuze co-existentie bevorderden of afremden niet te plaatsen binnen de tegenstelling tolerant/intolerant, wordt een beter inzicht in en een meer coherent beeld van deze praktijken mogelijk. In dit artikel wordt verslag gedaan van zo’n lokale studie naar de motieven en mechanismen die vormen van religieuze co-existentie bevorderden of afremden, en waarbij moderne maatstaven dus geen criteria voor evaluatie hebben gevormd.

1 Dit artikel is gebaseerd op mijn masterscriptie ‘Tussen theocratie en tolerantie. De classis Walcheren en haar invloed op religieuze co-existentie in Walcheren en Staats-Vlaanderen (1602-1630)’ (Onuitgegeven masterscriptie Universiteit Gent, 2010). Met dank aan mijn promotors prof. dr. Anne-Laure Van Bruaene en dr. Arjan van Dixhoorn, redactie en referenten voor hun commentaar op eerdere versies.

2 Ch.H. Parker, ‘Paying for the Privilege: The Management of Public Order and Religious Pluralism in Two Early Modern Societies’, *Journal of World History* 17:3 (2006) 267.

3 B.J. Kaplan, *Divided by Faith: Religious Conflict and the Practice of Toleration in Early Modern Europe* (Cambridge, Londen 2007) 103-104.

4 Kaplan, *Divided by Faith*, 75.

5 J. Israel, *The Dutch Republic: Its Rise, Greatness and Fall, 1477-1806* (Oxford 1995) 197-199.

6 B.J. Kaplan, ‘“Dutch” Religious Tolerance: Celebration and Revision’, in: R. Po-chia Hsia en H.F.K. van Nierop (eds.), *Calvinism and Religious Toleration in the Dutch Golden Age* (Cambridge 2002) 14-19; Ch.H. Parker, *Faith on the Margins* (Londen 2008) 11.

7 Parker, *Faith on the Margins*, 3.

8 Kaplan, *Divided by Faith*, 7-8; Kaplan, ‘“Dutch” Religious Tolerance’, 25-26.

9 J. Spohnholz, *The Tactics of Toleration: A Refugee Community in the Age of Religious Wars* (Newark 2011) 12-16.

Het gebruik van casestudies heeft wel een nadeel: het huidige onderzoek naar tolerantie in de Nederlandse Republiek is fragmentarisch en beperkt zich tot specifieke regio's. Zeeland is bijvoorbeeld lang buiten beschouwing gelaten. Daarnaast beperken veel casestudies zich tot de studie van dissidenten en minderheidsgroepen. In zijn bijdrage aan een bundel over katholieke gemeenschappen hanteert Willem Frijhoff bijvoorbeeld de term *overlevingsstrategieën* als aanduiding voor de verschillende manieren waarop katholieke minderheden in vijandig gebied stand wisten te houden.¹⁰ Door deze focus op overlevingsstrategieën wordt de dominante groep in een geloofsgemeenschap bestempeld als vijand/dader en verdwijnen lokale verschillen gemakkelijker uit het zicht. Een sterke focus op de dissidente groep geeft onvoldoende informatie over de wisselwerking tussen minderheden en machten die juist bepalend is voor de werking van tolerantie en intolerantie in de samenleving.

Onderzoek naar het functioneren van officiële kerkelijke of politieke instellingen biedt kennis over de maatschappelijke verhoudingen waarbinnen werd onderhandeld over de ruimte voor religieuze co-existentie. Joke Spaans heeft voor Haarlem duidelijk aangetoond hoe belangrijk de plaatselijke machtsverhoudingen waren voor de positie van de verschillende geloofsgemeenschappen.¹¹ Politieke instellingen hebben in diverse studies aandacht gekregen, maar de rol van kerkelijke instellingen is minder vaak bestudeerd of als negatief dan wel passief geïnterpreteerd. Israel volgt bijvoorbeeld de visie van Grotius die stelde dat de predikanten Calvijn volgden en de regenten de Erasmiaanse Reformatie. Kaplan ziet de scheidslijn tussen predikanten en regenten minder strak, toch beschrijft ook hij het calvinisme in Utrecht als een motor van intolerantie, die enkel door de praktische en politieke omstandigheden geremd werd. Spaans heeft gewezen op een sterke traditie van overleg tussen kerkelijken en de overheden, maar in Haarlem bleken eveneens de magistraten door hun streven naar een confessioneel neutrale stedelijke cultuur de dragers van tolerantie te zijn. De gereformeerde kerk kon hoogstens passief aan de zijlijn toekijken. C. Kooi geeft aan dat in Leiden echter zowel de kerk als de magistraten een eigen rol hadden in het tolerantiebeleid.¹²

10 W. Frijhoff, 'Shifting Identities in Hostile Settings: Towards a Comparison of the Catholic Communities in Early Modern Britain and the Northern Netherlands', in: B.J. Kaplan e.a. (eds.), *Catholic Communities in Protestant States: Britain and the Netherlands c. 1570-1720* (Manchester 2009) 12.

11 J. Spaans, *Haarlem na de Reformatie. Stedelijke cultuur en kerkelijk leven, 1577-1620* (Leiden 1989) 15.

12 Israel, *The Dutch Republic*, 369; B.J. Kaplan, *Calvinists and Libertines: Confession and Community in Utrecht, 1578-1620* (Oxford 1995) 63-65; Spaans, *Haarlem*, 202, 225; C. Kooi, *Liberty and Religion: Church and State in Leiden's Reformation 1572-1620* (Leiden 2000) 203-204.

In dit artikel over de classis Walcheren wordt beschreven op welke manier lokale en regionale kerkelijke instellingen mede vormgaven aan de praktijk van tolerantie en intolerantie. De classis was de invloedrijke, overkoepelende kerkelijke vergadering van predikanten uit Walcheren en Staats-Vlaanderen. Zij hield toezicht op de lokale kerkgemeenschappen, op de kerkelijke tucht, armenzorg, onderwijs, de zuivere leer en predikantsbenoemingen. Kerkenraden konden voor advies bij de classis terecht. In de opbouw en organisatie van de gereformeerde kerk speelde de classis een belangrijke rol.¹³ De regio Walcheren en Staats-Vlaanderen is als casus interessant omdat de politieke ontwikkelingen en religieuze verhoudingen er volledig anders lagen dan in Holland, dat veel vaker het onderwerp van de geschiedschrijving is geweest. Al is het moeilijk om concrete cijfers te geven, op grond van de kerkelijke uitbouw mag aangenomen worden dat de gereformeerden er in de meerderheid waren.¹⁴ Tegen 1600 had Middelburg als enige Nederlandse gemeente negen predikantsplaatsen.¹⁵ Ook de classis breidde zich uit: waren er rond 1580 zes gemeenten in de classis; in 1602 werden er al zestien geteld. Op Walcheren hadden rond 1590 bijna alle dorpen een eigen predikant.¹⁶ In Staats-Vlaanderen verliep de

13 A.Th. van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen. Kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt* (Franeker 1998) 6, 40; G. Groenhuis, *De predikanten. De sociale positie van de gereformeerde predikanten in de Republiek der Verenigde Nederlanden voor ±1700* (Groningen 1977) 23.

14 Briels, Benedict en Kluiver hanteren zeer verschillende bevolkingscijfers om de religieuze verhoudingen in Middelburg te bepalen. Van Lieburg heeft recent het bevolkingscijfer van Middelburg aan het begin van de zeventiende eeuw op 15.000 gezet, wat hoogstwaarschijnlijk het aandeel van de gereformeerden nog groter maakt. Zie: J. Briels, *De Zuidnederlandse immigratie 1572-1630* (Haarlem 1978) 21, 22, 26; Ph. Benedict, *Christ's Churches Purely Reformed: A Social History of Calvinism* (New Haven, Londen 2002) 190-191; P. Visser, *Broeders in de geest. De doopsgezinde bijdragen van Dierick en Jan Philipsz. Schabaelje tot de Nederlandse stichtelijke literatuur in de zeventiende eeuw I* (Deventer 1988) 25; J.H. Kluiver,

De soevereine en independente staat Zeeland (Middelburg 1998) 36; F. van Lieburg, *Een eiland na de Reformatie. Schouwen-Duiveland 1572-1700* (Amsterdam 2011) 89-90.

15 Briels, *De Zuidnederlandse immigratie*, 30.

16 Bouterse, *Classicale Acta 1573-1620, deel IV Provinciale synode Zeeland, classis Walcheren 1602-1620, Classis Zuid-Beveland 1579-1591* (Den Haag 1995) xiii-xiv; J.M. Roof, 'De Rooms-Katholieke Zeeuwen in het laatste kwart van de zestiende eeuw', in: J.P. van Dooren (ed.), *De nationale synode te Middelburg in 1581. Calvinisme in opbouw in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden* (Middelburg 1981) 202; P.J. Meertens, *Letterkundig Leven in Zeeland in de zestiende en de eerste helft der zeventiende eeuw* (Amsterdam 1943) 160; C. Rooze-Stouthamer, *Hervorming in Zeeland* (Goes 1996) 142-143; F. Nagtglas, *De algemene kerkeraad der Nederduitsch-Hervormde Gemeente Middelburg van 1574-1860 met eene inleiding en aantekeningen* (Middelburg 1860) 114.

gereformeerde opmars wat langzamer maar ook daar wijzen de aanvragen voor (meer) predikanten op een vlotte voortgang van de Reformatie.¹⁷ Zoals hierna zal blijken, was deze religieuze context van grote invloed op de lokale machtsverhoudingen in de samenleving.

De werking van de classis en haar maatschappelijke rol is in detail onderzocht voor de periode tussen 1602 en 1630.¹⁸ In 1602 was de classis Walcheren al een gevestigde instelling met een uitgebreid netwerk van predikanten. In de bestudeerde periode werd de classis geconfronteerd met een groot aantal interne en externe uitdagingen zoals het Twaalfjarig Bestand en de Bestandstwisten, de Synode van Dordrecht en de opkomst van de Nadere Reformatie. Deze ontwikkelingen hadden een effect op de positie van de classis in de samenleving. Voor de praktijk van religieuze co-existentie en de vorming van tolerantie en intolerantie waren drie machtsverhoudingen van belang: de relatie van de classis met de overheden, de relatie van de classis met de eigen gereformeerde gemeenschap van lidmaten en de relatie van de classis met de samenleving in den brede.

De klassicale acta die de hoofdbron voor het onderzoek vormen zijn machtsinstrumenten die door de classis zelf gegenereerd werden.¹⁹ Als bron zijn de acta beperkt: over een groot aantal maatschappelijke aspecten bieden zij geen informatie, – denk bijvoorbeeld aan de wereldvisie van de gewone burgers of de verdieping en verinnerlijking van hun geloof – maar zij bevatten wel zeer veel sporen die van belang zijn voor het onderzoek naar religieuze co-existentie. De acta laten zien hoe de classis Walcheren de samenleving en haar eigen rol daarin zag en wat haar ambities waren. Ook komen we door bestudering van deze bron te weten hoe de classis werkte en hoe de verschillende machtsrelaties uitwerkten. Deze kennis biedt inzicht in de effectieve rol van de classis in het definiëren van de ruimte voor religieuze co-existentie.

Drie verweven machtsverhoudingen

De macht van de classis was in de vroegmoderne Republiek zeker niet vanzelfsprekend. Aan het einde van de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw weigerden magistraten in steden als Haarlem, Gouda

17 Zeeuws Archief (verder ZA), Archief van de Classis Walcheren 1574-1816 (verder ACW), inv. nr. 1, fol. 28vo-29vo, 38vo-39vo, 41vo-42, 45-46, 48vo, 93vo-94vo.

18 Voor de samenstelling en werking van de classis zie Van Lieburgs boek, *Een eiland na de Reformatie*. De werking van de classis Schouwen-Duiveland

vertoont zeer veel gelijkenissen met de classis Walcheren. Meer algemeen over de classis zie: Van Deursen, *Bavianen*.

19 M. Boone, *Historici en hun métier. Een inleiding tot de historische kritiek* (Gent 2005) 46.

20 Benedict, *Christ's Churches*, 193; Spaans, *Haarlem*, 216-218; Kooi, *Liberty*, 49-51, 136.

en Leiden de classis als autoriteit in de stedelijke kerkelijke organisatie te erkennen.²⁰ Of de classis invloed kon uitoefenen op het overheidsbeleid ten aanzien van dissidenten hing grotendeels af van haar relatie met de overheden; en die relatie werd weer meebepaald door de omvang van de gereformeerde gemeenschap namens wie de classis optrad. De acta van de classis Walcheren reiken voldoende gegevens aan om iets over deze relatie te kunnen zeggen. Op de in totaal 2585 bestudeerde acta, zijn er 520 waarbij de politieke overheid betrokken was. De rol van de overheid was in de kerkelijke praktijk echter groter aangezien magistraten bij elke predikantsverkiezing betrokken waren. Als we weten dat minstens 802 acta, dus een derde van alle acta, rechtstreeks te maken hadden met aanstellingen of verplaatsingen van predikanten, wordt duidelijk dat de leden van de classis bij het nemen van kerkelijke beslissingen regelmatig contact hadden met overheidspersonen.²¹

Uit de acta blijkt dat over het algemeen de classis en de overheden in Walcheren en Staats-Vlaanderen vrij goed samenwerkten. Tegelijkertijd geven de acta aan dat de classis zowel in puur kerkelijke zaken als voor de uitwerking van haar maatschappelijke ambities sterk afhankelijk was van de overheid. De twee vaststellingen vormen echter geen contradictie. De meeste Walcherse regenten waren tegen het begin van de zeventiende eeuw immers gereformeerd en er waren veel vriendschappelijke en familiale banden tussen de regenten en de predikanten in Walcheren. Zo waren zowel de vader als de broer van predikant Willem Teellinck hooggeplaatste regenten. De Walcherse predikanten Ludovicus de Dieu, Antonius Walaeus en Josias van Houte waren via hun huwelijk met de regentenstand verbonden. Daarnaast maakten veel regenten formeel deel uit van de kerkelijke structuur via hun lidmaatschap in kerkenraden. Zeker voor Middelburg valt dit op als we de ledenlijsten van de lokale en zelfs hogere overheden met die van de kerkenraad vergelijken. Voorbeelden van hoge politieke functionarissen die in de eerste decennia van de zeventiende eeuw ook ouderling waren, zijn Apollonius en Jacob Schotte, Louwerens Willemse Verpoorte, Jacob Cats, Johan de Brune, Adriaan van Bullestrate, Jacob Boreel, Eeuwout Teellinck en Johan Rademacher.²² De verstrengeling tussen kerkelijke en politieke instellingen werd al eerder in andere studies over Middelburg of de Republiek vastgesteld.²³

21 ZA, ACW, inv. nr. 1 en 2.

22 *De magistraat der stad Middelburg, die geregeert hebben sedert anno 1560. Te Middelburg, gedrukt by Willem de Klerk, ordinaris stadsdrukker, woonende op de Wal (z.pl., z.j.);* Nagtglas, *De algemene kerkeraad*, 148-153; F. Nagtglas, *Levensberichten van Zeeuwen, zijnde een vervolg op De La Rue, Geletterd Zeeland* (Middelburg 1889) deel II, 606-607, 743-744; P. de la Rue, *Geletterd Zeeland* (Middelburg 1734) 120-

121, 149; Meertens, *Letterkundig Leven*, 171, 226-227, 251-252.

23 Groenhuis, *De predikanten*, 24-25; Spaans, *Haarlem*, 87; Kooi, *Liberty*, 201; Arjan van Dixhoorn bespreekt de aanwezigheid van predikanten als magistraten in dezelfde literaire en culturele netwerken in Middelburg en omgeving, zie: A. van Dixhoorn, *Lustige geesten* (Utrecht 2004) 408-412.

Verwevenheid betekende echter geen absolute harmonie en er waren zeker discussies tussen magistraten en predikanten. Die discussies waren enerzijds het resultaat van interne verdeeldheid in de gereformeerde kerk. Synodes, classes en predikanten hadden allen hun eigen agenda, al dan niet beïnvloed door de politiek. Als gevolg hiervan kon een conflict dat op het eerste gezicht een dispuut tussen Kerk en Staat leek, ook een intern kerkelijk conflict zijn waarin politieke figuren een kant kozen.²⁴ Anderzijds konden de doelstellingen van kerkelijke instellingen en regenten met elkaar in conflict komen. Juist vanwege haar relatief machtige positie van publieke kerk kon de gereformeerde kerk in haar beleid het politieke domein raken. Om die reden wilden de regenten hun macht over de kerk dan ook vergroten. Bemoeienis vanuit de overheid werd door de kerken ook niet per definitie negatief beoordeeld. Zij waren ervan overtuigd, zoals artikel 36 van de Nederlandse geloofsbelijdenis aangaf, dat de overheid als dienares Gods, de kerk moest beschermen.²⁵ De praktische invulling van deze taak was uiteraard wel voor discussie vatbaar.

Kennis van de relatie tussen overheden en kerkelijke instellingen is belangrijk voor het tolerantieonderzoek. Het feit dat de kerk in Walcheren en Staats-Vlaanderen afhankelijk was van de overheid zorgde ervoor dat religieuze bepalingen die niet-gereformeerden raakten niet zomaar ten uitvoer gebracht werden. De overheid gaf pas groen licht als de maatregelen ook politiek aanvaardbaar waren. Tegelijkertijd moet benadrukt worden dat politieke en maatschappelijke motivaties voor besluiten niet altijd duidelijk te scheiden zijn van religieuze. Daarnaast bestonden er over de precieze invulling van de publieke functie van de gereformeerde kerk verschillende opvattingen die alle hun weerslag hadden op de machtsrelatie van de kerk met enerzijds de eigen gemeenschap en anderzijds de ruimere samenleving. Zo leefde er onder de gereformeerden het ideaal van de *prior ecclesia* of de pure kerk, waarbij de aandacht in de eerste plaats naar de eigen gemeenschap van lidmaten ging. Op de synode van Edam (1572) werd bijvoorbeeld de wens geuit het doopsel en het huwelijk enkel in de eigen kring van lidmaten te voltrekken. De Staten van Holland verkozen dan weer eerder een ruime volkskerk, waarin het doopsel, het huwelijk en het heilig avondmaal openstonden voor de hele burgergemeenschap. In het uiteindelijke compromis bleef enkel het avondmaal exclusief voor de eigen lidmaten bestemd.²⁶ Hoewel de publieke taken toen al vastlagen, waren er aan het begin van de zeventiende eeuw nog grote regionale verschillen in de positionering van de kerk binnen de twee relaties.

24 Bijvoorbeeld: ZA, ACW, inv. nr. 1, fol. 183-184; inv. nr. 2, fol. 21-22, 24-14vo, 44-56, 70-70vo, 76vo en Kluiver, *De soevereine en independente staat Zeeland*, 43.

25 Van Deursen, *Bavianen*, 13.

26 *Ibidem*, 21-23; H. Roodenburg, *Onder censuur. De kerkelijke tucht in de gereformeerde gemeente van Amsterdam, 1578-1700* (Hilversum 1990) 83-90.

Afhankelijk van haar positionering in de samenleving kon de publieke kerk een motor zijn voor tolerantie zowel als intolerantie. Een sterkere gerichtheid op de eigen exclusieve gemeenschap resulteerde logischerwijs in strenger optreden bij dissidentie in de eigen gemeenschap. Een dergelijke, minder publieke positionering van de kerk kon de vrijheid in de samenleving in zijn geheel dan weer ten goede komen.²⁷ Omgekeerd kon een poging om met de publieke kerk de hele samenleving te omvatten samengaan met minder vrijheid voor niet-lidmaten. De gereformeerde regels zullen dan echter noodgedwongen minder streng worden gehanteerd om zoveel mogelijk mensen te kunnen bereiken.²⁸ Deze twee visies binnen het gereformeerde denken hebben in de praktijk hun sporen nagelaten. De classicale acta tonen aan dat beide idealen tegelijkertijd in Walcheren leefden. De classis wenste de gereformeerde kerken zo puur mogelijk te houden en ijverde dus voor een sterke controle op de lidmaten en tegelijkertijd zag ze het als haar taak om zo veel mogelijk burgers in haar invloedssfeer te betrekken. Omdat de houding van de gereformeerde kerk ten aanzien van de eigen gelovigen verbonden was met haar houding ten aanzien van de hele samenleving – en dus ook met religieuze co-existentie –, wil ik hier dieper op ingaan.

De machtsrelatie tussen de gereformeerde kerk en de eigen gemeenschap wordt duidelijk in de classicale acta over tucht en in de synodale besluiten over tuchtprocedures. In principe loste de kerkenraad in eerste instantie tuchtproblemen op. De nationale Haagse synode van 1586 bepaalde dat alleen voor een excommunicatie het advies van de classis noodzakelijk was. Als men de classis raadpleegde, was er dus al een uitgebreide tuchtprocedure door de kerkenraad in gang gezet.²⁹ Tegen deze achtergrond wordt onderzoek op het niveau van de classis relevant. Omdat de zwaarste gevallen in de acta verschenen, weten we wanneer dissidentie (in ruime zin) in de gereformeerde gemeenschap absoluut niet meer getolereerd werd en waar de uiterste grens werd gelegd.

27 Kaplan, *Calvinists*, 39.

28 Kaplan maakt een vergelijkbare tweedeling in het calvinisme die hij als de theocratische en sektarische tendens omschrijft. De remming van de theocratische tendens is volgens hem het gevolg van politieke omstandigheden. Zie: Kaplan, *Calvinists*, 59-65, 194-195. Zie voor een andere interpretatie van het calvinisme: W. Nijenhuis, 'Variants within Dutch Calvinism in the Sixteenth Century', *Acta Historiae Neerlandica* 12 (1979) 49-53, 64; M. van Veen, *Een nieuwe tijd, een nieuwe kerk. De opkomst van het 'calvinisme' in de Lage Landen* (Zoetermeer 2009) 180-181.

29 F.L. Rutgers, *Acta van de Nederlandsche synoden der zestiende eeuw* (Utrecht 1889) 503; Roodenburg, *Onder Censuur*. Van Middelburg ontbreken de authentieke kerkenraadsnotulen. Zelfs in kerkenraadsnotulen werden niet alle tuchtzaken vermeld. Zie: J. Pollmann, 'Off the Record: Problems in the Quantification of Calvinist Church Discipline', *Sixteenth Century Journal* 33:2 (2002) 423-432. Het is niet duidelijk of vergelijkbare selectiecriteria ook in Zeeuwse kerkenraden gehanteerd werden.

De classis Walcheren adviseerde in de periode 1602-1630 in tuchtzaken van twintig lidmaten.³⁰ Uit de 155 classicale acta die deze onderhandelingen beschrijven blijkt dat de classis grote invloed kon uitoefenen op lidmaten die uit de pas liepen. In verschillende gevallen beloofden zelfs de meest verstokte zondaars beterschap na een ingrijpen vanuit de classis die immers met excommunicatie kon dreigen. Het optreden van de classis en kerkenraden kenmerkte zich door een zekere mildheid: beide instellingen probeerden de lidmaten zo lang mogelijk te behouden, tuchtprocedures konden jaren aanhouden en excommunicaties waren uitzonderlijk. Met uitzondering van de lidmaten die voor een andere confessie kozen, waren er in de drie eerste decennia van de zeventiende eeuw slechts twee feitelijke excommunicaties onder de classis Walcheren. De eerste had plaats in 1621, de tweede in 1630, beide in Middelburg. Alcoholisme, vloeken en voortdurende godslasteringen blijken de grootste struikelblokken geweest te zijn.³¹ De meeste kerkgangers wilden echter hun lidmaatschap van de gereformeerde kerk behouden en beloofden zich aan de regels te houden. Het feit dat de gereformeerden in Walcheren in de meerderheid waren, zal deze tendens versterkt hebben. Bovendien hadden de kerken zelf baat bij een relatief grote basis van lidmaten.³² Vooral dit verlangen naar een groot bereik in de samenleving maakte de vergevingsgezindheid binnen de kerkelijke gemeenschap groot. De verhouding tussen de kerk en haar lidmaten was verbonden met de relatie tussen kerk en samenleving. Omdat de praktijk van religieuze tolerantie en intolerantie zich uiteindelijk in deze laatste machtsverhouding manifesteert, zal nu dieper op de relatie kerk-samenleving ingegaan worden.

Publieke kerk voor iedereen?

De religieuze verhoudingen waren in Walcheren zeker in het voordeel van de gereformeerden. Dat gaf de classis en de gereformeerde kerken een dynamiek die sterk verschilde van die in de Hollandse regio's. De acta laten zien dat de classis ijverde voor een reformatie van de hele samenleving. Voor dit doel wendde de gereformeerde kerk zowel haar eigen macht, te danken aan haar positie als publieke kerk, als de politieke macht van haar *voedsterheer* aan. Het monopolie van de publieke kerk op rituelen als de doop en het huwelijk was

30 We houden hier geen rekening met enkele lidmaten die van confessie veranderd zijn.

31 ZA, ACW, inv. nr. 1, fol. 177vo-178, 179vo-180, 184vo-185vo, 195-197, 201-202, 205-206vo, 208-209vo, inv. nr 2, fol. 88vo.

32 ZA, ACW, inv. nr. 1, fol. 45-46, 58vo-59vo, 137-138.

voor de classis Walcheren een middel om de invloedssfeer van de kerk verder uit te breiden.³³ Op de provinciale synode van 1610 te Veere stelde de classis Walcheren bijvoorbeeld voor om niet alleen te letten op het leven en de leer van

dergener die beyde de sacramenten in de ghemeynthe Godes ontfangen, maer oock dergener, die alleene gedoopt syn, overmits sy alsoo het teecken des verbonds ende haerder wedergeboorte genooten hebbende, mede staen onder de vermaninghen dergener die vercondigers syn des verbonds, ende als leden der sichbarer kercke eenmael opgenomen, schuldich syn hare belofte in den doop ghedaen, na te commen.³⁴

Dus niet enkel lidmaten behoorden tot de verantwoordelijkheid van de kerk, maar allen die in de gereformeerde kerk gedoopt waren. Het feit dat er in Zeeland geen andere erkende mogelijkheden voor het doopsel waren, betekende dus automatisch dat gereformeerden hun stempel op de samenleving konden drukken.

Ook ongedoopten werden onder druk gezet om zich bij de gereformeerde kerk aan te sluiten. Voor 1620 weigerde de classis Walcheren ongedoopten te huwen. Na de synode van Goes kon dit wel, uiteraard pas na vele vermaningen aan de ongedoopte partner om zich te bekeren. Deze bekering mocht echter geen formaliteit zijn. Volwassen personen die weigerden te beloven ook lidmaat van de kerk te worden, mochten bijvoorbeeld niet gedoopt worden.³⁵ Als men die redenering doortrekt, betekende dit dat ongedoopte volwassenen die voor 1620 wilden huwen, gedwongen waren zich bij de gereformeerde kerk aan te sluiten. De strenge voorwaarden die aan het doopsel en het huwelijk gesteld werden, maakten het voor niet-gereformeerden extra moeilijk om de voor hun geweten en respectabiliteit noodzakelijke *rites de passages* te kunnen ondergaan. Op deze punten leek het puurheidstreven van de kerken van Walcheren en Staats-Vlaanderen ook de publieke werking van de gereformeerde kerken te domineren. De publieke functie werd immers gebruikt om de samenleving verder te reformeren, waardoor de gereformeerde kerk in Walcheren en Staats-Vlaanderen gelijkenissen vertoonde met een staatskerk.

33 H. Westerink, *Met het oog van de ziel. Een godsdienstpsychologische en mentaliteitshistorische studie naar mensvisie, zelfonderzoek en geloofsbeleving in het werk van Willem Teellinck (1579-1629)* (Zoetermeer 2002) 43.

34 ZA, ACW, inv. nr. 1, fol. 86-89vo.

35 *Ibidem*, fol. 161-162, 188-193vo; inv. nr. 2, fol. 21-22; J. Reitsma en S.D. van Veen, *Acta der provinciale en particuliere synoden, gehouden in de Noordelijke Nederlanden gedurende de jaren 1572-1620, deel 5: Zeeland 1579-1620, Overijsel 1584-1620* (Groningen 1896) 55, 100, 102, 161.

Het gebruik van de publieke macht voor gereformeerde doeleinden beperkte zich niet tot de christelijke rituelen zoals het doopsel en het huwelijk. Het theocratisch streven van de kerken uitte zich verder door hun beroep op de overheid om via wetgeving de samenleving te reformeren. In Walcheren en Staats-Vlaanderen kan op dit vlak een duidelijke evolutie waargenomen worden. De sabbatsheiliging was bijvoorbeeld een thema dat de classis Walcheren pas vanaf 1616 en vooral na 1620 regelmatig bezighield en waarvoor zij de hulp van lokale overheden vroeg.³⁶ Het initiatief voor verstrenging leek voornamelijk uit Middelburg te komen, en de rol van de Middelburgse predikant Willem Teellinck was hierbij opvallend. Hij liet in 1620 zijn boek over de christelijke rustdag nalezen door daartoe aangestelde leden van de classis. Anderhalf jaar later, werd in een positief verslag de uitdrukkelijke goedkeuring gegeven om het werk te publiceren.³⁷ In mei 1624 kwam de vraag voor een striktere naleving van de sabbat weer uit Middelburg. De kerkenraad vroeg de classis om 'aen te houden bij de magistraten der steden ten eijnde de ontheijliginge des sabbaths door het duijnrijden ende andere met hare autoriteit mochten geweert worden'.³⁸ Dit werd door de classis beaamd en de meeste leden beloofden de sabbatsheiliging bij hun respectievelijke overheden te bepleiten. Ook de collega's in Zierikzee werden aangeschreven 'opdat eene eenparigen wil alsoo tot beter heijliginge des sabbath in de ijlands van Zeelandt gehouden mocht worden'.³⁹ Het thema van de sabbat bleef nog de volgende drie jaar een hoofdthema in de vergadering.⁴⁰

De reactie van de overheid was dubbelzinnig. In Middelburg had de magistraat op verzoek van de kerkenraad besloten om de stadspoorten op zondag gesloten te houden van acht uur 's morgens tot vier of vijf uur in de namiddag. Maar in 1621 moest de burgemeester weer aan zijn eigen belofte om de poorten te sluiten herinnerd worden. De praktijk verschilde in deze handelsstad dus van de puriteinse idealen die haar predikanten verkondigden, hoewel de overheid haar medewerking beloofde.⁴¹ Op het hogere politieke niveau zien we eenzelfde houding. Teellinck had zijn boek over de sabbat opgedragen aan de Staten van Zeeland en verwees hierin naar het plakkaat van politie uit 1583 dat de juiste omgang met de sabbat had voorgeschreven. Dat de Staten toestemden in de publicatie en dat ze Teellinck honderd gulden schonken als blijk van waardering geeft aan dat de gewestelijke overheid met de puriteinse idealen instemde en haar rol als beschermer van de

36 ZA, ACW, inv. nr. 1, fol. 139vo-140vo.

37 *Ibidem*, fol. 194vo, 195-197, 214vo-216.

38 ZA, ACW, inv. nr. 2, fol. 12vo-13vo.

39 *Ibidem*, fol. 13vo.

40 Westerink, *Met het oog*, 12; ZA, ACW, inv. nr. 2, fol.

33vo-34, 35-35vo, 36vo-37, 37vo-39vo, 41-42, 44-45, 46-47vo, 51-52vo, 55vo-56vo.

41 Nagtglas, *De algemene kerkeraad*, 115-119.

▲
Voorblad pamflet van Willem Teellinck.
W. Teellinck, *Gesonde bitterheyt voor den weelderighen Christen die geerne Kermisse houdt* (Middelburg 1624).
Koninklijke Bibliotheek, Den Haag.

gereformeerde religie aanvaardde. Tegelijkertijd wijst de situatie er ook op dat de praktijk, mede als gevolg van het uitblijven van actie vanuit de plaatselijke politiek, nog niet voldeed aan Teellincks wensen.⁴²

Vanaf de synode van Goes in 1620 begonnen de kerken meer aandacht te schenken aan het lager onderwijs. Er kwam een heruitgave van het schoolplakkaat uit 1583 en er verschenen van de hand van Willem Teellinck twee in opdracht van de Staten van Zeeland geschreven leerboeken onder de titel 'Den wegh der salicheyt, aangewesen in twee vraagboekjes' over de gereformeerde leer. Mede onder invloed van de Staten van Zeeland zou Teellincks dubbelwerkje een wijdverbreid gebruik kennen in de Zeeuwse steden en dorpen, ook in de loop van de achttiende eeuw. Zelfs buiten Zeeland werd het verspreid. Zo bestelde de kerkenraad van de Hollandse stad Brielle er in 1622 maar liefst duizend stuks van. Volgens Fred van Lieburg blijkt hieruit dat de Zeeuwse kerken een voortrekkersrol speelden in de ontwikkeling van het godsdienstonderwijs waaraan in deze tijd ook buiten Zeeland grote behoefte bestond.⁴³

Naast de kwestie van de sabbat en het onderwijs, besprak de classis vanaf 1623 steeds vaker de openbare of gangbare zonden in de Nederlandse samenleving. In de meeste gevallen werden deze zonden niet gespecificeerd, maar had men het over grove zonden of 'hooggaende sonde, waarvan de classis eendrachtelick oordeelt, de oorsaken te wesen van alle de swaricheden die in de landen sijn'.⁴⁴ Samen met andere Zeeuwse classes werd beraadslaagd over de beste manier om de Staten van Zeeland hierbij te betrekken. Ook op dit terrein werd hulp van de politieke overheden gezien als een logische, maar ook noodzakelijke stap voor de verdere reformatie van de samenleving.⁴⁵

Al deze ontwikkelingen geven duidelijk aan dat de classis de hele samenleving als haar werkgebied beschouwde. Dit was niet enkel het gevolg van de functie van de gereformeerde kerk als publieke kerk. De drang naar een verdere reformatie uitte zich voornamelijk na de nationale synode van Dordrecht (1618-1619) en de provinciale synode van Goes (1620) en lijkt versterkt te zijn door predikanten zoals Teellinck. Hij wordt in de literatuur ook wel aangeduid als de vader van een invloedrijke religieuze stroming, die men later de Nadere Reformatie zou noemen.⁴⁶ De theocratische wensen van deze 'Nadere Reformatie' sloten goed aan bij de functie van publieke kerk. Daarmee gaf deze stroming de gereformeerde kerken een ideologische basis

42 W.J.M. Engelberts, *Willem Teellinck* (Amsterdam 1898) 52-53 en ZA, *Gedrukte notulen Staten van Zeeland*, nr. 1622, fol. 90.

43 Van Lieburg, *Een eiland*, 207-209. Zie ook: Welten, *Hervormers*, 12 en ZA, ACW, inv. nr. 1, fol. 14.0v0-141v0, 175v0-176, 181v0-182, 194v0-197, 214v0-216.

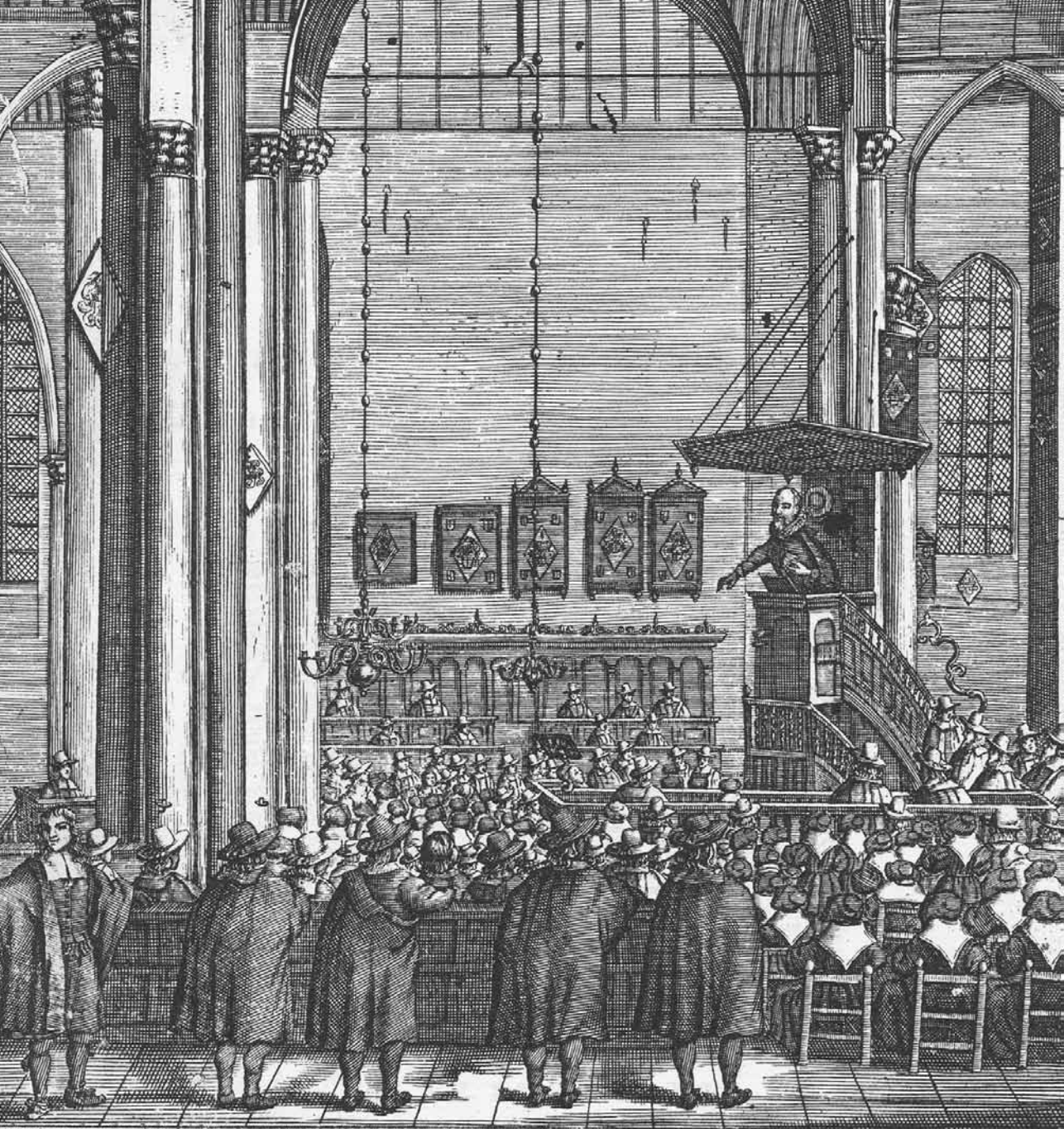
44 ZA, ACW, inv. nr. 2, fol. 32v0-33.

45 *Ibidem*, inv. nr. 1, fol. 226-226v0, 232v0-233v0; inv. nr. 2, fol. 1-2, 32v0-33, 36v0-38, 42-42, 44-45, 46-47v0, 62v0-63v0, 71-72.

46 Westerink, *Met het oog*, 6.

47 D. van Meeuwen, 'Eeuwout Teellinck, een zeventiende-eeuwse politicus met theocratische idealen' (Doctoraal scriptie Rijksuniversiteit Leiden 1988) 17.

LII PREDICATIEN
over bysondere Texten.
DOOR MR JOOS VAN LAREN.

Kopergravure van het interieur van de Grote of Sint Jacobskerk te Vlissingen tijdens een preek.

J. van Laren, *LII prediciën over bysondere texten* (Vlissingen 1670).

Zeeuws Archief, Middelburg.

voor een actief beleid dat gericht was op de hele samenleving.⁴⁷ Deze specifieke invulling van de functie van publieke kerk waarbij men de samenleving zo ver mogelijk probeerde te hervormen, beperkte in Walcheren de religieuze vrijheid. Toch is de rol van de Nadere Reformatie of van Teellinck in het kerkelijke beleid niet zo eenduidig. Frijhoff onderscheidt in de Nadere Reformatie twee varianten. In de eerste variant is de Nadere Reformatie gericht op een theocratisch, eigenlijk bibliocratisch ideaal en hoopt ze de samenleving te modelleren naar het voorbeeld van de Bijbel. In de tweede variant staat de vroomheid, de *praxis pietatis*, centraal. Niet de hele samenleving is dan de norm, maar eerder een kleine groep gelovigen die individuele beleving en verinnerlijking nastreeft. Volgens Frijhoff volgt de tweede variant zelfs chronologisch op de eerste variant. Na mislukte pogingen om het theocratisch ideaal in de praktijk te verwezenlijken, keren de gereformeerden zich tegen de onheilige samenleving en zou de *praxis pietatis* belangrijker worden. In deze context tonen de geschriften van Teellinck aan dat zijn Nadere Reformatie zeker niet in de eerste plaats op de buitenwereld gericht was. Zijn denken past eerder binnen het piëtisme dat zich ook in andere confessies verspreidde. Hierbij was verinnerlijking, vroomheid en zelfonderzoek cruciaal.⁴⁸

Ook op het vlak van tolerantie lijkt Teellinck het absoluut theocratische model te doorbreken. Zijn geschriften laten zien dat hij goed beseftte dat dwang niet tot ware bekering kon leiden. Dwang kon hoogstens gebruikt worden om bepaalde dwalingen tegen te gaan.⁴⁹ Als jonge student had Teellinck al twijfels gehad over de juiste houding ten aanzien van andersdenkenden. Zelfs rooms-katholieken leken immers een godzalig leven te kunnen lijden. En gaf God hier niet de voorkeur aan, eerder dan aan de leer?⁵⁰ Hoewel we Teellincks sterke veroordeling van niet-gereformeerde praktijken niet over het hoofd mogen zien, bewijzen zijn opvattingen dat motieven voor tolerantie niet alleen in de politieke sfeer gezocht moeten worden. Zelfs de streng calvinistische theoloog van de Nadere Reformatie reikte een ideologische basis aan voor tolerantie.⁵¹

48 Frijhoff, *Wegen van Evert Willemsz. Een Hollands weeskind op zoek naar zichzelf, 1607-1647* (Nijmegen 1995) 358-359; Westerink, *Met het oog*, 37.

49 W.J. op 't Hof, *Willem Teellinck. Leven, geschriften en invloed* (Kampen 2008) 126 en 174.

50 Op 't Hof, *Willem Teellinck, 68-71* en G.J. van Kleef, 'De geestelijke worsteling van Willem Teellinck', *Documentatieblad Nadere Reformatie* 2 (2007) 150.

51 In de bestudeerde korte onderzoeksperiode is geen mentaliteitswijziging op te merken die zou samenvallen met het overschakelen van de ene variant naar de andere variant binnen de Nadere Reformatie. Integendeel, na de synode

van Dordrecht, wanneer volgens Frijhoff de meer piëtistische variant de overhand kreeg, ging de classis juist een meer extraverte politiek voeren. Het theocratische ideaal bleef tijdens de tien bestudeerde jaren na de synode zeer levendig en vertaalde zich in vele oproepen aan de overheid om de samenleving te helpen reformeren. Westerink is wel van mening dat Teellinck enorm teleurgesteld was door het uitblijven van een verdere reformatie na de Dordtse synode. Zie: Westerink, *Met het oog*, 33-35; Frijhoff, *Wegen*, 358-359.

Ruimte voor dissidentie

Van een echte theocratie was in de praktijk geen sprake. Zoals Teellinck in zijn geschriften grenzen stelde aan de dwang om te conformeren, stelde ook de classis grenzen aan de bemoeienis met de ander.⁵² Het zwijgen van de classis en de kerkenraad over dissidenten is opmerkelijk. Veel dissidente groepen die zeker in Walcheren en Staats-Vlaanderen aanwezig waren, worden in de classicale acta nooit genoemd. Zo waren er aan het begin van de zeventiende eeuw meerdere doopsgezinde gemeentes in Walcheren en Zeeuws-Vlaanderen. Slechts de gemeenschappen van Vlissingen (Walcheren) en Groede en Aardenburg (Staats-Vlaanderen) haalden de acta van de classis.⁵³ Dit stilzwijgen van de classicale acta moet van naderbij bekeken worden als we de precieze houding van de classis ten aanzien van doopsgezinde gemeenschappen willen kennen.

In de onderzochte periode komen de klachten over groepen mennonieten alleen in een heel specifieke periode voor, namelijk tussen juli 1616 en juni 1620. In totaal werden er tijdens deze vier jaar negentien verschillende acta genoteerd die betrekking hadden op doopsgezinden. De twee laatste uitgezonderd, handelen de acta alleen over Aardenburg, waar niet de Staten van Zeeland, maar de Raad van State het bestuur in handen had.⁵⁴ In Aardenburg was in 1614 een gemeente van doopsgezinden gesticht door vluchtelingen uit het Spaansgezinde deel van Vlaanderen. Ondanks haar beperkte omvang kende Aardenburg een vrij grote aantrekkingskracht, zodat de gemeente in twintig jaar tijd zo'n 126 gedoopte leden kreeg.⁵⁵ Het stijgend aantal doopsgezinden in Aardenburg ging niet ongemerkt voorbij en bracht de classis ertoe verschillende overheden erover aan te spreken.

In 1616 stelde de classis vast dat 'de wederdooperen binnen Ardenburch dagelycks meer ende meer toenemen, ende aldaer groote vrijcheyt, ja meerder stouticheyt gebruijcken als het betaemt'.⁵⁶ De classis riep de magistraat

52 Reitsma en Van Veen, *Acta*, 166.

53 J. van Eijnatten en F. van Lieburg, *Nederlandse religieschiedenis* (Hilversum 2005) 181-182; Samme Zijlstra vermeldt dat er rond 1650 elf doopsgezinde gemeenten in Zeeland waren, zie: S. Zijlstra, *Om de ware gemeente en de oude gronden. Geschiedenis van de dopersen in de Nederlanden 1531-1675* (Hilversum 2000) 462-463; Visser, *Broeders in de geest* I, 28-29; N. van der Zijpp, 'Vlissingen (Zeeland, Netherlands)', *Global Anabaptist Mennonite Encyclopedia Online*. 1959, http://www.gameo.org/encyclopedia/contents/vlissingen_zeeland_netherlands [geraadpleegd

op 19.07.2010]; N. van der Zijpp, 'Middelburg (Zeeland, Netherlands)', *Global Anabaptist Mennonite Encyclopedia Online*. 1957, <http://www.gameo.org/encyclopedia/contents/M5305.html> [geraadpleegd op 19.07.2010].

54 Bouterse, *Classicale Acta*, xv.

55 N. van der Zijpp, 'Aardenburg (Zeeland, Netherlands)', *Global Anabaptist Mennonite Encyclopedia Online*. 1953, <http://www.gameo.org/encyclopedia/contents/A2209.html> [geraadpleegd op 19.07.2010].

56 ZA, ACW, inv. nr. 1, fol. 146.

van Aardenburg op zijn plicht te doen en de doopsgezinden in te tomen. In de daaropvolgende jaren traden zowel de baljuw als de magistraat van Aardenburg op tegen de mennonieten. Ook de Staten-Generaal werd er bij betrokken. Zij stonden de doopsgezinden echter uitdrukkelijk meer vrijheid toe dan men in de Zeeuwse gebieden gewend was. Zo werd besloten dat de doopsgezinden hun kerkdiensten mochten houden en dat iedereen de diensten kon bijwonen. De classis probeerde deze vorm van tolerantie gedurende twee jaar langs diplomatieke weg in te perken en ook de Aardenburgse magistraat en baljuw volgden de Staten-Generaal niet blindelings.⁵⁷ Hoewel het protest niets opleverde, is het opvallend dat de classis zich niet zomaar aan de kant liet schuiven door de Staten-Generaal.

De ergernis van de classis had in de eerste plaats te maken met de angst eigen gelovigen te verliezen aan de mennonieten. Deze angst bleek echter niet permanent aanwezig te zijn aangezien de klachten in de bestudeerde periode sterk beperkt bleven in tijd en ruimte, terwijl de aanwezigheid van de doopsgezinden niet dezelfde afbakening in tijd en ruimte kende. Blijkbaar kon de classis de aanwezigheid van dissidentie tolereren onder bepaalde voorwaarden. De doopsgezinden werden immers enkel vermeld als ze zich volgens de gereformeerden te sterk profileerden en in het publieke leven infiltreerden.

Dit wordt nog eens bevestigd door een voorval uit 1620, toen lidmaten uit Groede (bij Sluis) de classis verzochten om elke zondag door een predikant bediend te worden, 'des te meer gemerckt de dienst aldaer somwijlen stille staende de herdoopers seer sterckelick poogen velen soo van de gemeijnte als anderen tot haer schadelijcke secte te trecken, ende bestaen te predijcken met opene deuren'.⁵⁸ De doopsgezinden waren in de context van Groede vooral een gevaar omdat er geen gereformeerd tegenwicht was. Er werd in het vervolg op deze oproep niet naar een verantwoordelijke politieke overheid gewezen, noch kwam aan bod hoe men de doopsgezinden zelf moest aanpakken. De dreiging van de mennonieten moest tegengegaan worden door meer prediking vanuit de gereformeerde kerk. Eenzelfde houding vinden we terug in de acta van de synode van Goes van dat jaar.⁵⁹ Volgens Roodenburg is de nadruk op een vlekkeloze levenswandel om religieuze tegenstanders te bestrijden heel typisch voor de Nadere Reformatie.⁶⁰ Dankzij deze visie kon publieke en

57 *Ibidem*, fol. 146-148, 150-151vo, 155-163vo, 170vo-172, 179vo-180; Resolutie Staten-Generaal (verder RSG) 14 mei 1618, J.G. Smit (ed.), *Resolutiën der Staten-Generaal Nieuwe Reeks, deel 3, 1617-1618* ('s-Gravenhage 1975) 394; RSG 14 juli 1618, *Resolutiën, 1617-1618*, 444; RSG 15 augustus 1618,

Resolutiën, 1617-1618, 468; RSG 16 november 1619, J.G. Smit en J. Roelevink (eds.), *Resolutiën, deel 4, 1619-1620* ('s-Gravenhage 1981) 302.

58 ZA, ACW, inv. nr. 1, fol. 193-194.

59 Reitsma en Van Veen, *Acta*, 166.

60 Roodenburg, *Onder censuur*, 31-32.

openlijke dissidentie getolereerd worden zolang de eigen potentiële groep van gelovigen voldoende bescherming kreeg.⁶¹

Toch lijkt in deze periode nog een ander element de classis tot een passievere houding ten aanzien van de doopsgezinden gebracht te hebben, namelijk politieke regelgeving. In 1618 hadden de Zeeuwse classes gehoord van plannen van de Staten-Generaal om de doopsgezinde vergadering in de Republiek officieel toe te laten. Als reactie hierop stelde ze voor om de Staten-Generaal te verzoeken dat

alle sekten, zoe Mennonisten als anderssints, belast werden uut te geven hare belijdenisse in openbaren druck, ten eijnde dat men haren grondt in zoe grooten verscheydentheijt te beter mochte bekennen.⁶²

De gereformeerde kerk hoopte via een doopsgezinde belijdenis meer vat te krijgen op deze gemeenschap en zich beter tegen hen te kunnen verweren. De kerk volgde dus de overheid in de ruimere tolerantie ten aanzien van doopsgezinden, maar eiste toch een zekere controle in het religieuze landschap. Na 1620 werden de doopsgezinden niet meer vermeld in de classicale acta, maar via de kerkenraadsnotulen van Middelburg weten we ongeveer hoe de zaak verder verliep. In 1621 werden twee gereformeerde predikanten naar de vergadering van doopsgezinden gestuurd, onder meer om hen de *interrogatoria* te geven waaruit vervolgens de belijdenis van hun geloof kon opgesteld worden.⁶³ Hoewel deze kerkelijke acties een reactie waren op politieke zetten, overstegen ze een passieve aanvaarding van het politieke beleid. Enerzijds bleef de strijd tussen de publieke kerk en de doopsgezinde gemeente zich op het theologisch niveau sterk voortzetten, anderzijds bouwden de Zeeuwse gereformeerde kerken via de eis van een belijdenisschrift mee aan de confessionele erkenning van de doopsgezinden. Hiermee wordt duidelijk dat ondanks de macht van de politieke overheid, een actieve publieke kerk het religieuze landschap sterk kon helpen bepalen. Tegelijk wordt ook het ontbreken van een duidelijke dichotomie tussen tolerantie en intolerantie in deze vroegmoderne samenleving aangetoond.⁶⁴

Tegenover katholieken toonde de classis zich duidelijk meer geprikkeld. Zij deed regelmatig een beroep op de overheid om bepaalde paapse praktijken tegen te gaan. Hierbij lijkt de rol van Zeeland als grensgebied

61 De houding van de classis en de Middelburgse kerkenraad ten aanzien van de lutheranen was vergelijkbaar met die ten aanzien van doopsgezinden. Zie mijn masterscriptie: Bauwens, 'Tussen theocratie en tolerantie', 114.

62 Reitsma en Van Veen, *Acta*, 149.

63 Nagtglas, *De algemene kerkeraad*, 117-118.

64 Het werk van Spohnholz toont met andere cases aan dat zowel het beklemtonen van confessionele verschillen als resistentie tegen confessionele druk tactieken konden zijn om religieuze co-existentie te bekomen. Zie: Spohnholz, *The Tactics of Toleration*, 101, 109, 146, 158-159.

cruciaal. De katholieke dreiging kwam niet zozeer uit Zeeland zelf maar vooral uit de omliggende vijandige gebieden. Met de ingang van het Twaalfjarig Bestand werd de grensoverschrijding gemakkelijker omdat er geen paspoort aangevraagd moest worden en trokken mensen regelmatig naar het Zuiden.⁶⁵ Veel katholieken uit Staatse of Zeeuwse gebieden reisden in die periode bijvoorbeeld naar Hulst om hun huwelijk door een priester te laten bevestigen.⁶⁶ De classis moet van deze praktijk geweten hebben en adviseerde daarom de Staten van Zeeland in 1612 dat alle onderdanen strikt verboden moest worden om hun ondertrouw bij de papen te doen of om de ondertrouw die ze bij de kerkenraden te Zeeland hadden gedaan bij de papen te laten bevestigen, zowel heimelijk als openlijk. De classis probeerde meteen ook de gevoelige (vooral politieke) snaar van de overheid te raken door te stellen dat deze praktijk ook het algemeen belang zou schaden ‘alsoo de papen ende Jesuïten stoudt sijn en dickwils doen beloven, ‘tghene tot nadeel der kercken ende des vaderlants streckt’, wat dus zeker verhoed moest worden.⁶⁷

De samensmelting van politieke en religieuze motieven in het tegengaan van katholieke praktijken is ook opvallend in een klacht uit juli 1626 vanwege de classes van Walcheren en Tholen aan de Staten van Zeeland. De rooms-katholieken uit Staats-Brabant en Zeeland zouden in grote getale ‘de misse en de papische predicatien in de dorpen van Brabant met volle vrijheijt gaen hooren’. De papen zouden hen hiervoor zelfs paspoorten geven als ze de gereformeerde religie en de gehoorzaamheid aan de heren Staten afzweerden, ‘en de Roomsche met de hertogin aensweeren’. Gereformeerden werden daarentegen paspoorten geweigerd tenzij ze hun religie afzweerden ‘en besweeren alle saken van seer groote quade consequenties’.⁶⁸ Katholicisme en politiek gevaar werden onlosmakelijk met elkaar verbonden. Te midden

65 S. Groenveld, *Het twaalfjarig bestand, 1609-1621. De jongelingsjaren van de Republiek der Verenigde Nederlanden* (Den Haag 2009) 67; J. Pollmann, ‘No Man’s Land: Reinventing Netherlandish Identities, 1585-1621’, in: R. Stein en J. Pollmann (eds.), *Networks, Regions and Nations: Shaping Identities in the Low Countries, 1300-1650* (Leiden, Boston 2010) 246.

66 Roof, ‘De Rooms-Katholieke Zeeuwen’, 202-217.

67 ZA, ACW, inv. nr. 1, fol. 109-111. In het kader van de Hollandse Zending werden ook in Zeeland enkele jezuiten op missie gestuurd. De verslagen van de apostolisch vicaris Rovenius van 1616 en 1622 vermeldden hun aanwezigheid in Middelburg. A.J. Schutijser, *De geschiedenis van de rooms-katholieke parochie van Vlissingen* (Zaltbommel 1980) 62-63.

68 ZA, ACW, inv. nr. 2, fol. 36vo-37. Met de hertogin wordt de landvoogdes van de Zuidelijke Nederlanden, Isabella, bedoeld. Brabant is een apart geval in de Republiek. Een groot deel behoorde tot de Zuidelijke Nederlanden, maar het Markiezaat van Bergen op Zoom bijvoorbeeld was onderdeel van de Republiek en van 1586 tot 1816 lid van de classis Tholen en viel dus onder de Zeeuwse synode. Op het platteland van het Markiezaat waren echter katholieke geestelijken nog volop actief. Zie: C. de Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten. Reformatie en katholieke herleving te Bergen op Zoom 1577-1795* (Hilversum 1998) 238, 274-277.

van de Tachtigjarige Oorlog met het katholieke Spanje, kon een grensprovincie zich niet veroorloven potentiële verraders te steunen via een te lakse houding tegenover het katholicisme. Hiermee hadden de Zeeuwse kerken natuurlijk een sterk argument in de onderhandelingen met de Staten van Zeeland, die op hun beurt de Staten-Generaal er bij betrokken.⁶⁹

Toch moet een deel van de Zeeuwse bevolking het rooms-katholicisme nog goed genegen zijn geweest. Ook de oproep van de Zeeuwse synodes aan de overheid om het sturen van kinderen naar katholieke scholen te verbieden, wijst hierop.⁷⁰ Hoe groot de aantallen werkelijk waren is moeilijk te zeggen. Wel staat vast dat in Walcheren en Staats-Vlaanderen zelf nauwelijks mogelijkheden waren om de katholieke religie in de praktijk te brengen. De enkele lidmaten die zich tot het rooms-katholicisme bekeerd hadden, gingen vaak buiten Walcheren en Staats-Vlaanderen wonen.⁷¹ Klachten over samenkomsten binnen het grondgebied waar de classis verantwoordelijk voor was ontbreken zelfs zo goed als volledig in de acta.⁷² De houding van de classis Walcheren ging dus verder dan het afschermen van potentiële gereformeerden van het katholicisme. De Zeeuwse kerken voerden in samenspel met de overheid een duidelijk intoleranter beleid ten aanzien van katholieken dan ten aanzien van dissidente protestantse gemeenschappen. Katholieken die toch nog wensten deel te nemen aan de voor hun geweten noodzakelijke rites en tradities moesten de grens over. In die zin speelde de politiek-geografische ligging van Zeeland een dubbele rol. Ze vormde mede de oorzaak van grotere intolerantie, maar het bood tegelijkertijd ook oplossingen dankzij de relatief kleine afstand tot die gebieden waar het katholicisme nog volop bloeide.

Conclusie

De invloed van de gereformeerde kerk in de samenleving werd mede bepaald door de wijze waarop zij omging met haar publieke functie. Religieuze verhoudingen, politiek en heersende idealen bepaalden op hun beurt de invulling daarvan. Onder invloed van de Nadere Reformatie heeft de classis Walcheren actief getracht om via de publieke werking de reformatie in heel haar grondgebied uit te breiden. In deze optiek had het beleid van de publieke kerk een remmend effect op de mogelijkheden voor religieuze co-existentie. De andere idealen uit de Nadere Reformatie, zoals individuele vroomheid,

69 RSG 2 en 7 februari 1629, *Resolutiën 1616-1630*, <http://www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/BesluitenStaten-generaal1626-1651/silva/sg/resoluties/1629/02/02/resoluties/09> en 12 [geraadpleegd op 29.06.2011].

70 Reitsma en Van Veen, *Acta*, 163.

71 ZA, ACW, inv. nr. 1, fol. 93vo-94vo, 146vo-148, 158-158vo, 181-181vo, 184vo-185vo, 195-197.

72 Dit betekent niet dat er geen katholieke samenkomsten waren. Zie: Schutjiser, *De geschiedenis*, 62-64.

konden uiteraard niet via de institutionele werking verkregen worden, met als gevolg dat ze in de acta nauwelijks aan bod kwamen. Als we de kerkelijke discipline als graadmeter voor het belang van puurheid hanteren, lijkt dit ideaal in de praktijk toch niet centraal gestaan te hebben. In Walcheren en Staats-Vlaanderen zien we dat ondanks de grote gemeenschap van gereformeerden er slechts enkele excommunicaties werden doorgevoerd in de periode 1602-1630. Om een ruime basis van lidmaten te behouden, handelde de classis ten aanzien van de eigen dissidenten eerder mild en geduldig. Dit kon eveneens bijdragen aan een ruimere verspreiding van de reformatie in de regio.

Maar ook samenkomsten van protestante dissidenten werden door een relatief invloedrijke classis als die van Walcheren getolereerd zolang deze niet in het publieke leven doordrongen en geen opvallend gevaar vormden voor de eigen gereformeerde gelovigen. De classis protesteerde evenwel tegen een ruimere tolerantie vanuit de Staten-Generaal, zolang zij dacht het beleid te kunnen beïnvloeden. Vanaf de jaren twintig van de zeventiende eeuw hielden de protesten op maar probeerde de classis toch in het publieke religieuze veld de overhand te houden. Om dit te verwezenlijken werden erkenning van of zelfs samenwerking met een protestantse minderheid niet uitgesloten. De houding van de classis ten aanzien van het katholicisme plaatste haar in een totaal andere context. Politieke en religieuze gebeurtenissen, voornamelijk de Opstand, de rol van Zeeland hierin als grensprovincie en het beleid van de overheden hadden in Zeeland al een sterke, bijna alomtegenwoordige aversie gecreëerd ten aanzien van katholieke praktijken. Hoewel ook hier de angst voor de verleiding van effectieve of potentiële kerkgangers een rol speelde, konden de kerken gemakkelijker een beroep doen op politieke argumenten. Als gevolg hiervan konden de Zeeuwse regenten en predikanten een relatief gelijkgezind beleid voeren dat de religieuze bewegingsruimte van katholieken sterk beperkte.

Het gamma aan houdingen en praktijken ten aanzien van dissidenten aan het begin van de zeventiende eeuw bevestigt de complexiteit van tolerantie die andere casestudies al aangetoond hebben. Door te wijzen op de mogelijkheden voor religieuze dissidentie binnen een sterk gereformeerde samenleving nuanceert het onderzoek naar de Walcherse classis echter bestaande opvattingen over tolerantie in de Republiek. Afwijkend van de gangbare visie over tolerantie is vooral de rol die regionale en lokale kerkelijke instellingen in het tolerantiebeleid konden spelen. Net zoals de overheden, hadden gereformeerde kerken motieven om religieuze dissidenten te bestrijden, maar evengoed om ze te tolereren. Afhankelijk van haar positionering binnen de relaties met de overheid, de eigen gereformeerde gemeenschap en de samenleving in zijn geheel, kon de kerk actief de praktijk van tolerantie beïnvloeden. Naast de erkenning van het brede scala van praktijken die religieuze co-existentie meebepaalden, is ook inzicht in de variabele positie van de verschillende actoren in het tolerantiebeleid van

belang. De overheden, de publieke kerk en de dissidenten speelden niet steeds overal dezelfde rol. Pas als we hun respectievelijke werking, invloeden en interactie kennen, zijn we in staat de mogelijkheden voor religieuze co-existentie in de diverse regio's van de Republiek verder te verklaren. ◀

Michal Bauwens (1979) is als doctoraatsstudent verbonden aan de Universiteit Gent. Ze werkt aan een FWO (Fonds Wetenschappelijk Onderzoek)-project over de stedelijke parochie in de Zuidelijke Nederlanden in de vroegmoderne tijd, met de Gentse Sint-Jacobsparochie als specifieke casestudy. Haar onderzoeksgebied is de religieuze en stedelijke geschiedenis in de Nederlanden (vroegmoderne periode).
Email: Michal.Bauwens@UGent.be.

‘Alles is van ons’

Anonieme brieven over de voedselvoorziening in Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog¹

ANTOON VRINTS

‘Everything is Ours’: Anonymous Letters concerning the Food Supply in the Netherlands during World War II

The input of the Dutch population in the formation of food policy in the Netherlands during World War II is often unduly neglected. People did not simply undergo policies from above, but actively tried to exert influence on these. Writing anonymous letters was one of the strategies used to this end. A corpus of anonymous letters sent between 1940 and 1944 to the head of the Dutch rationing authority offers rare alternative access to the moral codes and perceptions of the food issue at grass-roots level in the occupied Netherlands before the Hunger Winter.

The analysis of this corpus of anonymous letters confirms the existence of a strong anti-German Dutch consumer identity, but also goes to reveal a socially more complex image of the moral perceptions of the food issue in the occupied Netherlands. The letters show that the food issue gave birth to social tensions earlier than has generally been assumed. The image of anti-German unity masks a great deal of social division. Various social groups held different views on the food issue. The perceptions of these groups may have been diverse, but they all shared a preoccupation with equality.

Inleiding

Oorlog maakt van voedsel een politiek probleem van de eerste orde.² Het onderzoek naar de voedselpolitiek in oorlogstijd richtte zich lange tijd op reguleringsoffensieven van bovenaf: een topdownbenadering waarbij de staat soeverein vorm leek te geven aan zijn voedselpolitiek. Historici als Frank Trentmann en Just Flemming gebruiken nu een meer complexe en tegelijkertijd bredere definiëring: zij zien voedselpolitiek als een